

КРЕАТИВНІСТЬ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ РЕФЛЕКСІЇ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

У сучасній ситуації розвитку вищої педагогічної освіти суттєво зростають вимоги до особистісно-професійного розвитку педагога, його готовності до компетентного виконання багатофункціональної діяльності. Соціальні трансформації, що відбуваються в наш час, окреслили контури нової особистісно орієнтованої освітньої парадигми, суть якої полягає в зміщенні основного акценту в діяльності педагога з позиції функціонального виконавця на впровадження в педагогічну практику цінностей особистісного розвитку й самореалізації як учителя, так і учнів, студентів.

Сучасне суспільство потребує педагога, здатного до сприйняття нових ідей, нестандартних рішень, активної участі в інноваційних процесах, який підготовлений компетентно вирішувати свої професійні завдання на технологічному і творчому рівнях. Відповідно, особистісно-професійна підготовка майбутніх учителів має бути спрямована, насамперед, на створення умов, для максимального розкриття їх творчого потенціалу, усвідомлення себе як творчої особистості (самоідентифікація з нею), сприяння становленню компетентного професіонала, здатного якісно і творчо реалізувати педагогічні функції відповідно до актуальних і перспективних потреб учнів та запитів інших суб'єктів навчально-виховного процесу. Це передбачає пояснення особистісного формування професійної рефлексії особистості майбутніх фахівців.

Особливого значення набуває професійна рефлексія в процесі підготовки майбутніх учителів початкових класів як педагогів, що здійснюють навчання й виховання дітей з їх перших кроків впродовж чотирьох років шкільного життя. Рефлексивний аналіз педагогічних ситуацій виступає обов'язковим компонентом успішності їхньої багатофункціональної професійної діяльності (як вчителя – предметника з багатьох навчальних дисциплін, вихователя - (класного керівника), суб'єкта громадсько-просвітницької активності, соціального захисника інтересів дітей тощо).

Об'єктивна потреба формування професійної рефлексії майбутніх учителів початкових класів як неодмінної умови їх професійного становлення і творчої самореалізації, підтверджується проведенням нами пошуковим експериментом, результати якого виявили значні труднощі студентів у виконанні завдань на професійну ідентифікацію, самопізнання, самооцінку тощо.

Разом з тим, теоретичний аналіз наукової літератури та практики професійної підготовки майбутніх вчителів початкових класів свідчить, що традиційний педагогічний процес переважно зосереджений на когнітивній складовій, творча активність студентів, їх орієнтація на самопізнання і самовдосконалення, розвиток професійної рефлексії замикається поза цілеспрямованим впливом.

Цей стан зумовлений, на наш погляд, суперечностями між змістом і методикою професійної підготовки та реальними потребами професійної діяльності вчителя початкових класів. Так, зокрема, можна констатувати наявність суперечностей між високими вимогами до професії і реальним статусом освітян у суспільстві.

Як зазначає О.Я. Савченко, "...професійне становлення молодого вчителя відбувається в суперечливому педагогічному середовищі, яке активно змінюється, і в соціальному середовищі, яке далеко не завжди є сприятливим для освіти і виховання..." [6, с. 3]. Це, на думку вченої, потребує перебудови підходів до змісту професійної підготовки вчителів, зокрема, йдеться про посилення і переструктурування фундаментальної психолого-педагогічної підготовки. На жаль, спостерігається поступове зменшення типової ваги цього блоку у структурі підготовки вчителів на різних ступенях педагогічної освіти, що ускладнює їх професійну підготовку й спричиняє недооцінку професійної рефлексії, яка є незамінною умовою удосконалення багатофункціональної праці вчителя початкової школи.

Отже, можна констатувати поглиблення суперечностей між вимогами, що висуваються до особистості і діяльності педагогів і фактичним рівнем їх готовності до виконання своїх професійних функцій, усталеною системою підготовки та індивідуально-творчим характером їх майбутньої діяльності.

Водночас, у складних та суперечливих умовах ринкової трансформації національно-економічної системи вчителів початкових класів, з одного боку, турбується про "виховання у жорстких реаліях сьогодення", а, з іншого, - відповідно до своїх функціональних обов'язків має "сіяти розумне, добре, вічне"; це може викликати дисонанс між оцінкою власних професійних якостей і способів поведінки, діяльності, спілкування і очікуваною оцінкою інших [6]. До того ж, слід врахувати суперечність між творчим характером праці вчителя, необхідністю приймати самостійні, творчі рішення і обов'язком точні слідувати програмам і вимогам державного контролю, а часом і обмеженням самостійності педагогів з боку керівництва.

Щодо безпосереднього процесу професійної підготовки вчителя можна виокремити суперечність між переходом до освітніх програм, орієнтованих на збільшення частки і зміну змісту самостійної роботи, і відсутністю позитивного досвіду самоорганізації власної діяльності як у проектуванні індивідуальної освітньої стратегії, так і в рефлексії інформації, що відображає індивідуальний освітній рух майбутніх учителів початкових класів у період навчання у ВНЗ.

Тому центральним і досить складним завданням вищої школи є формування в студентської молоді здатності до свідомого вибору професії та професійного становлення. Виконання цього завдання багато в чому залежить від активної позиції самих студентів, усвідомлення себе суб'єктами свого життя, прагнення особистісної самореалізації, вміння виражено і самостійно приймати відповідальні рішення, орієнтовані на реалізацію свого творчого потенціалу.

Звідси випливає необхідність розроблення і впровадження нових концептуальних підходів до професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів, що сприяють розвитку професійної рефлексії. Завдання дослідження на даному етапі полягають, по-перше, у визначенні сутності структури професійної рефлексії, по-друге, в обґрунтуванні її взаємозв'язку з креативними якостями майбутніх учителів початкових класів у процесі професійного становлення.

За результатами теоретичного аналізу і узагальнення спеціальних досліджень ми доходимо висновку, що професійна рефлексія вчителя являє процес усвідомлення, осмислення і переосмислення професійних проблем, прогнозування шляхів і засобів їх подолання у процесі розв'язання професійних завдань, вибір відповідних способів та стратегій, що є адекватними природі педагогічної діяльності і такими, що склалися в результаті внутрішньої активності її суб'єкта. Грунтуючись на визначенні сутності рефлексії, і структурі професійної рефлексії, ми виокремлюємо такі основні складові: аксіологічну, когнітивну, операційно-діяльнісну, емоційно-оцінну, креативну. Коротко розкриємо їх сутність.

Виокремлення аксіологічної складової пов'язано з поширеною у наукових дослідженнях думкою про те, що ядром особистості, яке детермінує всі її часткові прояви, є ціннісно-мотиваційна сфера як складна і взаємопов'язана система прагнень і спонукань людини, суттєвих для даної особистості цінностей, цілей, смислів, що визначають спрямованість її діяльності.

Так, Г.О. Балл, спираючись на концепції А. Маслоу і В. Франкла, відзначає такі ціннісно-мотиваційні риси особистості, що свідчать про її прогресивний розвиток: а) домінуюча роль потреби в самоактуалізації, наявність "справи життя", якій віддана людина і про яку піклується більше, ніж про захист свого Я; б) провідна роль вищих буттєвих цінностей (добра, істини, справедливості, краси і т.п.) у тій системі, якою керується особистість, формуючи індивідуальний варіант смислу життя [2].

У контексті досліджуваної проблеми серед провідних цінностей має бути цінність самопізнання у професійній сфері, що здійснюється за допомогою професійної рефлексії, розвинуте рефлексивне ставлення до професійної діяльності, яке виявляється у: 1) прагненні вчителя осмислити внутрішні механізми навчання та виховання, зрозуміти чинники та умови ефективності різноманітних навчально-виховних впливів; виокремити і проаналізувати проблемні ситуації професійно-педагогічної діяльності; 2) орієнтації конструктивного аналізу вчителем свого професійного досвіду, доступність його для інших; 3) спрямованості на виокремлення із загального контексту професійної діяльності конкретних самостійних завдань, розв'язання яких вимагає пошуку спеціальних, нетрадиційних засобів їх реалізації; 4) прагненні усвідомити власні професійні установки та професійно-особистісні ціннісні орієнтації як реальні детермінанти професійної діяльності [1; 3; 4 та ін.].

Важливим проявом професійної рефлексії вчителя є його самопізнання, яке, на думку А.К. Маркової, являє собою комплекс уявлень учителя про норми, правила, вимоги, ціннісні орієнтації, що переважають в освітянській спільноті. При цьому верхню самопізнання є пошук сенсу життя, свого істинного "Я" через зіставлення його із суспільними й особистісними цінностями, загальнолюдською та особистісною мораллю або ж через звернення до наукових досліджень зіставлення їх результатів з власними індивідуально-психологічними характеристиками, життєвими установками.

Когнітивна складова професійної рефлексії передбачає самоусвідомлення, самоусвідомлення себе як суб'єкта праці вчителя початкових класів, свого стилю діяльності, взаємодії з учнями. Як зазначає Ю.М. Кулоткін, без рефлексивного опрацювання професійної предметної знання ніби "розсіяні" у свідомості, а їх інтеграція з метою визначення подальшого напрямку професійних дій є утрудненою і, часто, просто неможливою [4].

Об'єктами самопізнання вчителя можуть також бути: професійно-педагогічна спрямованість, педагогічні здібності, спеціальні знання та вміння, рівень власної активності, особливості характеру тощо, що забезпечують процес адекватного сприймання педагогом своїх учнів, а через них, у дзеркальному відображенні, й самого себе.

Емоційно-оцінна складова професійної рефлексії виражає особливості самоставлення до себе як до освітянина і самооцінки себе як вчителя початкових класів, вміння адекватно оцінювати себе як фахівця і педагогічну ситуацію як невід'ємну частину життя в контексті взаємодії усіх суб'єктів навчально-виховного процесу.

Основу самооцінювання складає система особистісних сенсів індивіда, прийнята ним система цінностей, що дозволяють йому оцінити свої сили, можливості, узгодити уявлення про них з вимогами діяльності й довкілля загалом. При цьому, залежно від ступеня висоти і адекватності, самооцінка може стимулювати або гальмувати професійний розвиток особистості педагога, визначати глобальне самоставлення людини до себе як особистості і професіонала внаслідок переживань, їх усвідомлення та прийняття.

Позначається самооцінка й на рівні професійних устремлень педагога, складності завдань, які він висуває перед собою у професійній діяльності. Зрозуміло, що для забезпечення адекватної самооцінки педагога слід розвивати у нього здатність до самоспостереження за своїми діями, думками, почуттями, психічними

станами, їх самоаналізу та самозвіту.

До того ж слід урахувати, що практично вчитель повинен дуже динамічно й гнучко реагувати на зміни під час педагогічної взаємодії, оперативно приймати адекватні ситуації конструктивні рішення. Саме тому важливою складовою професійної рефлексії є операційно-діяльнісна складова, що спрямована на самоорганізацію, саморегуляцію і самоконтроль успішності професійної рефлексії, які, на думку Б.В. Зейгарник, забезпечують не лише свідому організацію дій за допомогою засобів, направлених на її оптимізацію, але й оволодіння, свідоме управління, власною мотивацією.

Дійсно, В. Франкл зазначає, що особистісне буття передбачає можливість стати іншим, "істинне людське починається в людині там, де вона набуває волю протистояти залежності від власного типу" [7, 112]. Саме тому важливою характеристикою професійної рефлексії є здатність до усвідомленої саморегуляції, самоефективності як почуття власної компетентності й ефективності тощо. У зв'язку з останнім Л.Е. Орбан-Лембрик зазначає, що особистості, "...наділені високою самоефективністю, наполегливіші, менш тривожні, краще вчать та не схильні до депресій". Крім того, дослідниця вказує на необхідність усвідомлення людиною власної гідності, тобто, уявлення про свою цінність як особистості, що є одним із способів усвідомлення відповідальності перед собою.

Розкриття змісту і структури професійної рефлексії неможливо без поняття внутрішній потенціал, під яким розуміється певний рівень інтелектуальних, емоційних, вольових, фізичних можливостей, практичних умінь і навичок, що визначаються суспільно-економічними і культурно-історичними умовами і виявляються у сфері діяльності даної особистості. Адже потенціал розвитку особистості закладено в ній самій, у її потребах і здібностях, особливо спрямованих на саморозвиток. За Б.Ф. Ломовим, потенціал людини може бути представлений її здібностями, системою знань, умінь, навичок. На думку А.О. Деркача та В.Г. Засирка потенціал - це не тільки те, що дано від природи, але й система знань і вмінь, характерологічних особливостей, яка постійно індивідуально поповнюється, поновлюється і вдосконалюється, що природно пов'язано з особистісним та індивідуально-професійним розвитком.

Згідно з концепцією Б.Г. Ананьєва, потенціал виявляється у взаємозв'язках симптомоматичних властивостей різноманітних рівнів організації людини. За твердженням ученого "вищою інтеграцією суб'єктних властивостей є творчість, а найбільш узагальненими ефектами (потенціалами) - здібності і талант" [1].

Саме тому важливою складовою професійної рефлексії є креативна складова, що виражається, насамперед, через рефлексивність як здібність до самопізнання і самоаналізу себе та інших, що зумовлює розкриття внутрішнього потенціалу, резервів і ресурсів самого людського розвитку, самовиховання, самонавчання, самовдосконалення тощо. У зв'язку з цим дослідники виокремлюють такі характеристики вчителя, орієнтованого на професійну рефлексію:

1) уміння аналізувати й адекватно оцінювати власну професійну діяльність і переймати конструктивний досвід колег на основі ґрунтовної теоретичної і практичної підготовки;

2) здатність до прогнозування, визначення умов, шляхів, засобів удосконалення власної професійної діяльності;

3) здатність коригувати професійну діяльність і її науково-методичне забезпечення з урахуванням соціальних трансформацій, мінливих умов сьогодення;

4) готовність підвищувати рівень професійної компетентності на основі усвідомлення сучасних тенденцій розвитку психолого-педагогічної науки та інноваційних технологій професійної діяльності тощо. При цьому Т.А. Колишева вважає професійну рефлексію системоутворювальною якістю особистості вчителя, важливим чинником його професійного становлення і вдосконалення.

Розвиненість даних складових визначає, на якій стадії розвитку професійної рефлексії перебуває вчитель.

Спираючись на підхід В.А. Сластьоніна, можна виокремити декілька рівнів розвитку професійної рефлексії. Перший, дорефлексивний, характеризується відсутністю потреби в професійній рефлексії, самоаналізі особливостей професійної діяльності, шляхів особистісного і професійного самовизначення та самовдосконалення. Другий, конвенційний як найнижчий рівень розвитку професійної рефлексії орієнтований на формальне усвідомлення загальноприйнятих (конвенційних) соціально-професійних норм педагогічної діяльності, без вираженого прагнення осмислення і переосмислення власної професійної діяльності. Третій, інтенціональний передбачає появу у суб'єкта виражених рефлексивних інтенцій - бажань і прагнень усвідомити і переосмислити особистісні і професійні особливості, цінності і орієнтири свого життя, свій життєвий професійний шлях. Четвертий, потенційний, рівень характеризується сформованістю рефлексивної готовності до самодослідження, самооцінювання, самоконтролю, самовиховання, самонавчання, самовдосконалення у процесі навчальної та професійної праці; осмисленістю та усвідомленням наявного рівня розвитку рефлексивних якостей і здібностей. П'ятий, високий рівень розвитку професійної рефлексії, характеризується високим ступенем осмисленості і усвідомлення наявного рівня розвитку рефлексивних якостей і здібностей, цілісною рефлексивною позицією суб'єкта як особистості і фахівця, що саморозвивається та самовдосконалюється.

Але найвищим рівнем розвитку рефлексії є креативний, на якому повністю реалізується рефлексивно-креативний потенціал особистості, у результаті чого відбувається процес ідентифікації суб'єкта із системою особистісних і професійних цінностей педагога-професіонала, що саморозвивається, а педагогічна діяльність набуває особистісного смислу і характеру творення.

Таким чином, досягнення найвищого рівня професійної рефлексії вчителя можливо за умови розвиненої креативності педагога, що забезпечує можливість переходу професійної діяльності на особистісно-смісловий рівень. Креативність у даному контексті є чинником актуалізації розвитку високої професійної культури, самоідентифікації з образом учителя-професіонала завдяки професійній рефлексії, чинником професійного становлення вчителя початкових класів загалом.

Висновки. Професійна рефлексія вчителя являє собою процес усвідомлення, осмислення і переосмислення проблем професійної діяльності, висування і використання засобів їх усвідомленого подолання у процесі розв'язання професійно-педагогічних завдань, вибір відповідних способів та стратегій, що є адекватними природі педагогічної діяльності і відіграють внутрішню активність її суб'єкта.

У структурі професійної рефлексії педагога виокремлюємо сукупність складових (аксіологічна, когнітивна, емоційно-оцінна, операційно-діяльнісна, креативна), що зумовлюють ціннісне ставлення педагога до професійної рефлексії, його рефлексивність, завдяки яким вчитель початкових класів здійснює самоусвідомлення, самопізнання, самоконтроль й саморегуляцію педагогічної взаємодії з молодшими школярами (педагогічну рефлексію), з іншими суб'єктами навчально-виховного процесу (ділову рефлексію), усвідомлює себе як вчителя-професіонала (саморефлексію).

Охарактеризовано рівні розвитку професійної рефлексії (дорефлексивний, конвенційний, інтенціональний, потенційний, високий, креативний). Визначено, що із зростанням рівня розвитку професійної рефлексії поступово реалізується рефлексивно-креативний потенціал особистості, результатом якого виступає процес ідентифікації суб'єкта із системою особистісних і професійних цінностей педагога-професіонала, що саморозвивається.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ананьев Б.Г.* Психология и проблемы человекознания: избр. психол. труды / Борис Герасимович Ананьев: [под ред. А.А. Ананьева]. – М. : Воронеж, 1996. – 384с.-(Психология отечества: Избран психол. труды в 7т.)
2. *Балл Г.О.* Методологичні засади гуманізації (особистісно орієнтації) професійної діяльності та підготовки до неї / Г.О.Балл // Психологія праці та професійної підготовки особистості: навч. посібник / за ред. П.С.Перепелиці, В.В.Рибалки. – Хмельницький : ТУП, 2001. – С. 5-25.
3. *Бизяева А.А.* Рефлексивные процессы в сознании и деятельности учителя : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук: 19.00.07. "Педагогическая и возрастная психология" / А.А. Бизяева. – СПб., 1993. – 23 с.
4. *Кривошеев В.А.* Рефлексия деятельности начинающих учителей : автореф. дисс.на соискание уч. степени канд. психол. наук: 19.00.07. "Педагогическая и возрастная психология" / В.А. Кривошеев. – Минск, 1991. – 25 с.
5. *Кулюткин Ю.Н.* Творческое мышление в профессиональной деятельности учителя / Ю.Н. Кулюткин // Вопросы психологии. - 1986. -№2.-С.21-30.
6. *Савченко О.Я.* Новый этап развития школьной освіти і підготовка майбутнього вчителя / Олександра Савченко // Шлях освіти. -2003. -№3.- С. 2-6.
7. *Франкл В* Человек в поиске смысла / В. Франкл; пер. с нем., англ. Д.А. Леонтьева, М.П. Папуши, Е.В. Зидмана. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.

Подано до редакції 12.02.10

РЕЗЮМЕ

У статті розкриті сутність і структура професійної рефлексії вчителів початкових класів; схарактеризовано рівні її розвитку, підкреслено роль креативності у формуванні професійної рефлексії майбутнього педагога початкових класів.

Ключові слова: професійна рефлексія, педагогічна рефлексія, креативність, саморефлексія, майбутній вчитель початкових класів.

М.М. Марусинец

КРЕАТИВНОСТЬ КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ РЕФЛЕКСИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

РЕЗЮМЕ

В статье раскрыта сущность и структура профессиональной рефлексии учителей начальных классов; охарактеризовано уровни ее развития, подчеркнута роль креативности в формировании профессиональной рефлексии будущего педагога начальных классов.

Ключевые слова: профессиональная рефлексия, педагогическая рефлексия, креативность, саморефлексия, будущий учитель начальных классов.

М.М. Marusynets

CREATIVITY AS A FACTOR OF FORMING PROFESSIONAL REFLECTION OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

SUMMARY

The article reveals the essence and structure of professional reflection of primary school teachers; characterizes the levels of their development; emphasizes the role of creativity in forming professional reflection of future primary school teacher.

Keywords: professional reflection, pedagogical reflection, creativity, self-reflection, future primary school teacher.